

УДК 314(497.16)(091)

Стари пописи становништва као извори сазнања о језику, вјери и народности: Бајкове Крушевице

Милан Р. МИЛАНОВИЋ

Апстракт:

Рад представља резултате детаљнијих компаративних анализа свих досадашњих пописа становништва на простору сјеверозападне Боке: од аустроугарских након окупације БиХ (1878), југословенских у краљевини и у социјалистичкој држави (1918–2002), до последњег пописа у Црној Гори (2011). Шире сагледавање историјске и демографске судбине Бајкових Крушевица (простора који чини 28% територије општине Херцег Нови), у контексту територијално-политичких и управних промјена и околности дугорочних демографских трендова, захтијевало је анализу резултата четрнаест пописа становништва, у периоду дугом близу стољеће и по. Истраживање демографског развоја у том периоду, као и подаци о локалној православној парохији и основној школи, показује необичну развојну путању, са периодима успона и падова. Падови су били везани за периоде великих ратова, а краткотрајни периоди демографске ревитализације за поратна времена мира.

Документи за припрему пописа као и пописни резултати овдје су посматрани и као релевантни извори за сагледавање језичких, вјерских и народносних обиљежја становништва.

Кључне ријечи: • попис становништва • језик
• писмо • вјера • народност
• Аустроугарска • Југославија
• Црна Гора.

БОКА

ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ

A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART

Стари пописи становништва као извори сазнања о језику, вјери и народности: Бајкове Крушевице

Милан Р. МИЛАНОВИЋ

1. Географско-историјски обухват

Бајкове Крушевице су током бурних историјских промјена по много чему биле специфична средина, као простор који историјски и етнички спаја јужну Херцеговину и сјеверозападну Боку. За животне услове посне земље и безводног крша, ова релативно велика сеоска агломерација, у свом демографском зениту почетком XX вијека имала је око 1.300 становника. У новијој историји, Крушевице су претежно дијелиле судбину Херцеговине под вишевјековном отоманско-турском и много краћом аустроугарском управом, са административно-управним сједиштем у Требињу. Управна припадност Херцеговини укључује и период након распада Аустроугарске монархије и доба јужнословенског уједињења, када су такође (у оквиру општине Приморске, заједно са Суторином) све до краја Другог свјетског рата административно припадале срезу требињском.

Стога, код коришћења и анализирања резултата пописа становништва, треба имати у виду територијално-историјски оквир простора Бајкових Крушевица. Налазећи се на границама и у оквирима различитих царевина, империја, држава, области, бановина, република, котара, срезова и општина, овај сеоски простор, којег катастарски чини више мањих и већих села и заселака, и у пописима становништва је различито дефинисан и рангиран: као општина у саставу котара; као насеље у општини у саставу среза; у саставу мјесног народног одбора; као насеље са више дјелова насеља, итд. Карактеристично је и неспорно, међутим, независно од честих политичко-територијалних и управних подјела окружења, резултати пописа су се увијек односили на исти географски простор, исту катастарску општину, односно исту парохију чије се границе још од Морејског рата и Карловачког мира до данас нијесу мијењале.

Катастарску општину Крушевице, по површини (66 км квадратних) највећу у политичкој општини Херцег Нови (28% њене територије), као и Парохију Крушевице у истом катастарско-просторном обухвату (и данас у саставу Епархије захумско-херцеговачке) просторно-историјски па и пописно-статистички, најдуже су сачињавала два сеоска подручја, и то: *Горње Крушевице*, које обухватају село Крушевице и два одвојена насеља Врбањ и Ситница, и *Доње Крушевице* које обухватају три мања села: Сврчуге, Бјелићи и Петијевићи.¹

Још од давнашњег Морејског рата и млетачко-турског разграничења након Карловачког мира (1700), Бајкове Крушевице су припадале Турској царевини, касније територији Босне и Херцеговине под аустроугарском окупацијом (1878) и анексијом (1908) и котару/срезу Требиње у Краљевини Југославији, све до устројства и промјена републичких граница након Другог свјетског рата.

Послије ослобађања од старе (турске) вишевјековне окупације, односно од доласка нове (аустроугарске) окупационе власти, затим током трајања југословенских држава па до наших дана, било је укупно четрнаест регуларних пописа становништва

¹ *Шематизам источноравнославно Српско патријаршије*, издање Св. Архиепископског синода, Сремски Карловци 1925; Пописи становништва: од 1879. до 1931. године.

у којима су пописане и Бајкове Крушевице: четири аустроугарска пописа (1879, 1885, 1895, 1910), затим девет пописа у слободним југословенским државама: два међуратна (1921, 1931), шест поратних (1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991) и један „транзицијски“ (2002), па до последњег пописа у осамостаљеној Црној Гори (2011).

Треба имати у виду да је у поменутих пописима становништва пописивачки обухват Бајкових Крушевица био различит: у аустроугарским пописима као и у пописима у Краљевини Југославији, обухваћене су заједно и Горње и Доње Крушевице, или као *посебна општина*, или у оквиру *општине Приморје* у срезу Требиње; у попису 1948. пописане су у оквиру Мјесног народног одбора Метериз (заједно са Мокринама) у срезу Херцеговском; резултати каснијих пописа (у ФНРЈ, СФРЈ, СРЈ, РЦГ) односе се само на *Горње Крушевице*, док су Доње Крушевице обухваћене у оквиру села Мокрине.

2. Аустроугарски пописи становништва

О првим пописима становништва Бајкових Крушевица, у смислу савременог схватања и садржаја тог комплексног статистичког подухвата, може се говорити тек од када је Аустроугарска монархија окупирала Босну и Херцеговину, послије Херцеговачког устанка (1875) као великог слободарског народног прегнућа, али нажалост и тада неостварених идеала херцеговачких устаника, односно непосредно након Берлинског конгреса и мировног уговора 1878. године.

2.1. Први општи попис становништва у БиХ 1879. године, спроведен је према прописима који су важили у свим земљама под јурисдикцијом аустроугарског Царевинског вијећа. Као припрема за попис, од стране котарских власти и мјесних војних заповједништава, обављено је нумерисање кућа по свим насељима, а на улазу и излазу су постављене табле са називима мјеста.

Према тадашњој политичко-административној подјели територије БиХ, село Крушевице је тада, слично као и у каснијим аустроугарским пописима, пописано у саставу: *Округ – Мостар; Котар – Требиње; Општина – Крушевице*, коју чине четири села-мјеста

(Крушевице, Бјелићи, Петијевићи и Сврчуге).²

Попис је започет 3. јуна 1879. године и требало је да се заврши за мјесец дана. Циљ је био да се прибави што више разноврсних података, па је осим пописа људи извршен и попис стоке, као и подаци о економским и културним приликама. Састављена су два списка: у „кућне спискове“ уписивано је „домаће завичајно житељство“, док су странци уписивани у „мјесне спискове“.

За свако лице уписиван је пол, вјероисповијест (мухамеданци, грко-источњаци, римо-католици, израилћани, остали) и цивилни статус. Сви становници општине Крушевице, у сва четири села, по вјероисповијести су пописани као припадници грко-источњачке вјере.

Резултати овог пописа објављени су у службеном издању, под насловом „*Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*“, С. i кг. vladina tiskarna, Sarajevo, 1880. (двојезично, њемачки и српскохрватски, само латиницом). Главни резултати за општину Крушевице: у 149 кућа (домова) живјело је 1.039 становника, од чега 75,5% у Горњим а 24,5% у Доњим Крушевицама (деталније у Таб.1).

Из ових збирних података (број кућа и број становника) индиректно се види да су тада све сеоске породице биле многочлане и вишедјетне, имале су у просјеку 7 чланова различитог узраста.

У скоро свим селима било је знатно мање мушкараца него жена, вјероватно и због људских губитака у Херцеговачком устанку, избјеглиштва и расељавања оних устаника који нијесу прихватили подаништво (умјесто старом турском) новом аустроугарском окупатору, па су многи мушкарци нашли уточиште у Црној Гори.

Управо стога, резултате пописа 1879. године (1.039 душа у 149 домова), треба посматрати у свијетлу Херцеговачког устанка као великог историјског догађања, а пописни демографски потенцијал Крушевица сагледавати као стање прије тог народног устанка. Као и у свим ранијим бунама, Крушевичани су масовно

² Већ тада је на исти начин, у оквиру истог котара, пописана и општина Суторина (са осам села), а ове двије општине (Крушевице и Суторина) ће много касније, у југословенској краљевини, чинити једну политичку општину – Приморје.

учествовали и у Херцеговачком устанку 1875. године, који је подигнут у циљу ослобођења од Отоманске империје, за слободу и српско уједињење и са тадашњом Црном Гором. У том масовном народном устанку Крушевичани су имали регуларно организоване војне јединице – двије стотине (чете) у саставу *Баталиона Зубачко-Крушевичког*. Прва Крушевичка чета (Горњи крај) имала је 96 а друга чета (Доњи крај и Доња села) имала је 89 устаника, укупно 185 војника. Ако је овим пописом регистровано укупно 149 кућа, то значи да је из сваке куће био најмање један војник-устаник а из неких очигледно и више.

Забљежено је да је 18 устаника из Крушевица (неки са породицама) након устанка насељено у новоослобођеним крајевима у околини Никшића (Растоци, Глибавац) и Подгорице (на Крушевцу).³

Све то упућује на закључак да је непосредно прије Херцеговачког устанка, односно у годинама прије пописа обављеног 1879. године, у Крушевицама било знатно више становника него што показују резултати овог пописа.

2.2. Недуго након првог, обављен је други аустроугарски попис 1885. године, на начин сличан претходном попису, али се није пописивала стока. Политичко-административна подјела територије БиХ је иста, с тим што се у котару јавља испостава, тако да су Крушевице тада пописане у саставу: *Округ – Мостар; Котар – Требиње; Испостава – Граб* (обухвата општине Крушевице, Суторина и Зупци); *Општина – Крушевице*, коју чине четири села-мјеста: Крушевице, Бјелићи, Петивићи и Сврчуге.

Резултати овог пописа (види Таб. 1) објављени су у службеном издању под насловом „*Штатистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине, по попису народа од 1. маја 1885. године*“, Земаљска штампарија, Сарајево, 1886. (двојезично, њемачки и српско-хрватски, али и латиницом и ћирилицом).

У овом попису вјероисповијест је именована нешто другачије него у претходном: *мухамеданци, источно-православни, римо-католици, јевреји, остали*. Становници општине Крушевице, у сва четири насеља, по вјероисповијести су пописани као

³ Списак устаника који су емигрирали у Црну Гору објављен је у књизи *Бајкове Крушевице*, 1997.

припадници **источно-православне** (раније грко-источњачке) вјере, с тим што је регистрован 1 мухамеданац и 5 римо-католика (вјероватно државних чиновника или жандарма на служби у овој општини).

Мушкарци су детаљније разврстани, по статусу у четири групе: нежењени, ожењени, обудовјели (удовци, било их је 72) и развјенчани (-); занимљиво и по занимању: свештеници 1 (то је био крушевички прото Васо Новаковић који је више од шест деценија био старјешина парохије Крушевице), чиновници –, учитељи – (учитеља није било, јер је школа у Крушевицама отворена двије године послје овог пописа, 1887)⁴, тежаци 21, кметови 238, посједници и рентијери –, трговци и обртници 7, надничари и слуге 17, остали мушкарци старији од 16 година 52, остале жене и дјеца 779.⁵

2.3. Десет година послје другог, извршен је трећи аустроугарски попис, априла 1895. године, по обухвату и методологији знатно потпунији него претходни. Промјене су учињене у намери: да се утврди фактички *присутно* цивилно становништво и попише у „кућним списковима“; да се попише „активно војништво“; да се опише стање у пољопривреди и аграрне прилике; да се утврди *матерњи језик* (српско-хрватски или неки страни); доба живота се наводи само за мушкарце; код *вјероисповијести*, хришћани се сада дијеле на *источно-православне, римо-католике, евангелисте и остале*; они који се баве пољопривредом пописани су као: власници, слободни земљодјелци, кметови, остали.

И у овом попису управно-административна подјела

4 Јубиларна 110-та годишњица рада основне школе је обиљежена издавањем једне завичајне књиге и окупљањем народа на великој свечаности, 17. августа 1997. године.

5 Иако то за ову тему није суштински битно, али свједочи о озбиљности пописа и масивности управне организације, у прилогу овог издања „Штатистике“ објављена је „*Шема босанско-херцеговачких области и њихових органа*“, која обухвата комплетан државни апарат, од: (1) Земаљске владе у Сарајеву и њених одјела, одсјека и уреда, преко (2) Земаљској влади подређених политичких органа (6 округа) укључив оружништво и летећи кор (600 момака), затим (3) Земаљској влади подређени финансијски органи (земаљска благајна, рударско сатништво, катастар, дуванска управа, царинске области, земаљска штампарија), као и (4) Судске области (врховни суд, 6 окружних судова, 48 котарских уреда), затим (5) Школске заводе, (6) Рударску, (7) Жељезничку и (8) Поштарску управу. Шему области и органа је занимљиво поменути управо зато што је јавно објављена систематизација персоналног састава, односно број и профил свих државних чиновника у читавој управи.

територије је готово иста као раније, с тим што је умјесто испостава Граб сада *испостава Суторина* (обухвата двије општине: Крушевице и Суторина), тако да су Крушевице тада пописане у саставу: *Округ – Мостар; Котар – Требиње; Испостава – Суторина; Општина – Крушевице.*

Резултати овог пописа (види Таб. 1) објављени су у службеном издању под насловом „*Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини, од 22. априла 1895. године*“, Земаљска штампарија, Сарајево, 1896. (штампано двојезично, њемачки и српско-хрватски, латиницом и ћирилицом).

Становници општине Крушевице, у сва четири села, по вјероисповијести су сви пописани као припадници једне вјере – *источно-православне* (неколико лица друге вјере у претходном попису, вјероватно је укључено у тзв. „активном војништву“).

Таб. 1. Резултати аустроугарских пописа становништва: општина Крушевице

Општина/село	Број кућа	Мушко	Женско	Укупно	
				број	%
Први аустроугарски попис 1879.					
Крушевице	112	370	414	784	75,5
Бјелићи	15	57	40	97	9,3
Петивијевићи	6	17	20	37	3,6
Сврчуге	16	59	62	121	11,6
Укупно општина	149	503	536	1.039	100,0
Други аустроугарски попис 1885.					
Крушевице	112	418	430	848	76,0
Бјелићи	15	60	42	102	9,2
Петивијевићи	8	29	24	53	4,7
Сврчуге	18	53	60	113	10,1
Укупно општина	123	560	556	1.116	100,0
Трећи аустроугарски попис 1895.					
Крушевице	134	436	470	906	77,6
Бјелићи	15	38	46	84	7,2
Петивијевићи	9	26	30	56	4,8
Сврчуге	17	59	63	122	10,4
Укупно општина	175	559	609	1.168	100,0
Четврти аустроугарски попис 1910.					

Крушевице	158	432	537	969	78,3
Бјелићи	17	56	54	110	8,9
Петијевићи	10	23	30	53	4,3
Сврчуге	17	49	57	106	8,5
Укупно општина	202	560	678	1.238	100,0

Извори: *Штатистика... 1880*, стр. 123; *Штатистика... 1886*, стр. 258, 259; *Главни резултати пописа 1895*, стр. 584 – 587; *Резултати пописа 1910*, стр. 582, 583.

2.4. Четврти и последњи аустроугарски попис становништва у БиХ, након више од тридесет година њихове окупационе власти, извршен је петнаест година послјије претходног пописа, септембра-октобра 1910. године.

Иако је у БиХ 1907. године донешена нова уредба о организацији сеоских општина, није било промјена управно-територијалног статуса општине Крушевице. *Котар Требиње*, није овом приликом, као раније, био статистички дијељен на испоставе (Граб, односно Суторина), тако да је *Општина Крушевице* директно укључена у котар.

Обухват овог пописа је знатно потпунији а методологија комплекснија него код претходног, што се види из обрасца „Кућног листа за попис житељства и најважније стоке“. Занимљиво је да на овом обрасцу, у *ћириличној* варијанти, пише – према стању од 27. септембра 1910, док у *латиничној* варијанти пише – према стању од 10. октобра 1910; очигледно, ради се о временској разлици између старог (православног, јулијанског) и новог (католичког, грегоријанског) календара.

У обрасцу *Кућног листа* (има 36 рубрика), уочава се свеобухватност личних података за пописано становништво: за кућевласника, име и презиме, улица (махала) и кућни број, округ, котар, општина, општинска фракција, мјесто, катастарска општина; за остала лица: презиме и крштено име „са свим предикатима и придјевима што припадају особи“; сродство са кућевласником, пол, датум рођења, мјесто рођења, завичајно мјесто, *вјероисповијест*, породични статус (неожењен, ожењен, удовац, растављен), звање и главно и споредно занимање, земљопосједник (бег, спахија, ага), колико има чифлука, слободан сељак, кмет; умије читати и писати, само читати, *матерњи језик* (српско-хрватски, други), научени

језик, тјелесне и душевне мане (слијеп, глувонијем, умоболан), присутни и одсутни (привремено, трајно), боравиште одсутних.

Општепознато је, Аустроугарска је имала прецизне евиденције и податке о некретнинама (катастар и земљишне књиге). Како видимо, и преко овог пописа, не рачунајући војне, пореске и друге евиденције, та држава је могла имати врло прецизне потпуне податке и о свим грађанима као својим поданицима.⁶

Резултати овог пописа (види Таб. 1) објављени су у службеном издању под насловом „*Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини, од 27. септембра 1910.*“, издала Земаљска влада за БиХ, Земаљска штампарија, Сарајево, 1912.

Иако су и увод и заглавља табела у овом документу штампани упоредо и латиницом и ћирилицом, нема никаквих разлика у појмовима, изразима, формулацијама, конструкцији реченице. Текст је дакле потпуно идентичан на оба писма, али је сасвим очигледно да је то лингвистички западна (хрватска) ијекавска варијанта једнога језика (нпр.: житељство, опћи, господарство, предстојник, особа, спол, дапаче, стечевина, дјеломично, збројеви, опћина, котар, окружје, раздиоба, итд). Такође је занимљиво да се у овим пописним документима изричито не помиње тзв. Калајев „земаљски језик“ у БиХ.

Интензивна економска емиграција становништва у прекоморске земље (Сјеверна и Јужна Америка) била је главно демографско обиљежје у читавом периоду нарочито пред крај аустроугарске окупације. Тада је готово из сваке крушевичке куће, најчешће у америчким рудокопима, радио по један, двојица па и више младих људи (рођака или рођене браће). Захваљујући истовременом високом наталитету и природном прираштају, то није смањило демографски потенцијал овога села (а вјероватно су пописом обухваћени и емигранти, као привремено или трајно одсутни). Чак су резултати пописа 1910. године обиљежили пописно-статистички демографски зенит Крушевица. Општина укупно (1.238 становника) биљежи повећање за 6% а само село (Горње

⁶ Посебан дио кућног пописног листа односио се на стоку и њене посједнике. Животиње су такође детаљно пописиване, у девет врста (коњи, говеда, муле, мазге, магарад, биволи, козе, овце, свиње, живина, пчеле) и око 40 различитих категорија стоке, са збирним прегледом, по имену и презимену власника.

Крушевице (969) за 7% више чељади у односу на претходни попис (1895).

У резултатима пописа 1910. за село Крушевице се уочава разлика броја *присутних* цивилних становника (969) и укупно присутног становништва „са војништвом“ (978), што се вјероватно односи на наоружана лица у жандармерији или финансијској полицији (дакле свега 9 наоружаних лица, а у претходном попису 1895. је било пописано 42 лица која су припадала „активном војништву“, што би могло да значи неочекивано смањење аустроугарског војног присуства на овом простору).

Занимљиве су промјене у *називима вјероисповијести*. У пописним обрасцима се наводи пет главних вјера: *српско-православни, муслимани, католици* (римо-католици, грко-католици), *јевреји* (сефардички, други), *евангелисти* и *остали*. Становници општине Крушевице, у сва четири села, по вјероисповијести су пописани као *православни хришћани*, али се овдје први пут у аустроугарској статистици јавља појам *српско-православне вјере* (у претходном попису *источно-православне*, у ранијим пописима *грко-источњачке вјере*).

2.5. Православна парохија и оновна школа. У последњем аустроугарском међупописном периоду (1895–1910) објављени су други важни историјски документи и подаци који се односе на Српску православну парохију, Црквену општину Крушевице и народну основну школу.

Према подацима у Шематизму Епархије захумско-херцеговачке из 1900. године⁷, у Парохији Крушевице (потпуно исти простор као у аустроугарским пописима становништва) било је 167 домова са 1.379 душа и основна школа са 65 православне мушке дјеце (док је у Суторини било 138 домова са 1.010 душа и школа са 61 дјететом). Шематизам за 1906. годину показује да је у Крушевицама било 190 домова са 1.441 душом (историјски демографски максимум!) и основна школа са 73 православне дјеце, али не само мушких (69) него је било и женских четворо. Истовремено (1906), у Суторини је било 168 домова са 1.184 душе и школа са 64 православна дјетета (мушких 62 и двоје женских).⁸

7 Шематизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске, поводом 800 година од утемељења, Том 1, Мостар – Требиње 2021.

8 Наведено према: Шематизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске,

Импозантан податак да је, још почетком 20. вијека, у сеској основној школи у Крушевицама било 73 ученика, вјероватно није историјски максимум броја ученика ове основне школе. Ово с обзиром на чињенице да су средином и почетком друге половине тога вијека, поред старе школе у селу Крушевицама, постојале и двије подручне основне школе у насељима Врбањ и Ситница. Иако овдје не располажемо архивским подацима из годишњих школских извјештаја, из других извора⁹ знамо да је за неколико послератних година (1946 – 1952) само у Горњим Крушевицама рођено 139 дјеце (просјечно чак 20-оро годишње!). Стога се може основано претпоставити да је око 1960. године у крушевичкој основној школи (са два подручна одјељења) могло бити око 100 или више ученика приспјелих из само неколико поратних нараштаја.

Садашња новоуспостављена Парохија суторинско-крушевичка (овом аутору засад непознато када је успостављена и како) састављена је од некадашње двије етнички врло сличне али неједнаке парохије, од којих је просторно и демографски парохија Крушевице била већа, а Суторина знатно мања. Разумљиво, током времена је стање промијењено, утолико што је приморски суторински дио имао значајан механички демографски прилив, док је пригорски крушевички дио имао велики демографски одлив.

3. Југословенски међуратни пописи у краљевини

3.1. Први попис у уједињеној југословенској држави – Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, извршен јануара 1921. године, пружио је податке о становништву непосредно послје Првог свјетског рата, односно у првим годинама постојања слободне државе Јужних Словена.

Краљевина СХС је створена по завршетку Великог рата (Првог свјетског), актом уједињења од 1. децембра 1918. године, када је престолонаследник, регент Александар Карађорђевић

поводом 800 година од утемељења, Том 1, страна 584 и 606, Мостар – Требиње 2021.

⁹ Домовник по домаћинствима Крушевица 1948 – 1952, устројио и водио Божо Р. Радовић, матичар МНО Метериз (сачуван рукопис, препис објављен 2016).

(„краљ ујединитељ“) у Београду свечано обнародовао уједињење Србије са Државом Словенаца, Хрвата и Срба (коју је 6. октобра 1918. године у Загребу Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба прогласило уједињеном државом ова три народа која су дотад била у саставу већ поражене Хабзбуршке монархије), у нову државу, под првобитним именом Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. Име државе је 15. јула 1920. промијењено и од тада се зове Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

Границе нове државе утврђене су тек у наредним годинама, на основу више уговора о миру са сусједним непријатељским државама (са Аустријом септембра 1919. у Сен-Жермену; са Бугарском новембра 1919. у Неију; са Мађарском јуна 1920. у Тријанону), као и на основу конвенција (Рапалска) и плебисцита (у Корушкој). Велики рат је радикално измијенио границе свих сусједних држава, тако да су државне границе Краљевине СХС тачно утврђене тек 1923. године.

Поред нерегулисаних државних граница у вријеме пописа 1921. године, Краљевина СХС ни у административном погледу још није била једнообразно организована. Краљевина је тада била подијељена на седам покрајина: (1) Србија (Сјеверна и Јужна), (2) Црна Гора, (3) Босна и Херцеговина, (4) Далмација, (5) Хрватска и Славонија са Међумурјем, (6) Словенија са Прекомурјем и (7) Банат, Бачка и Барања. Покрајине у њеном саставу у попису су обрађиване онако како су 1918. ушле у састав Краљевине, према њиховој посебној административној подјели коју су имале до уједињења. Стога су и коначни резултати овог пописа становништва објављени тек после десет година (Државна штампарија, Сарајево 1932).

Таб.2. Пописи у Краљевини Југославији: Општина Крушевице

Први југословенски попис 1921: Општина Крушевице					
Општина	Присутно становништво				
	Укупно	По вјероисповијести			По матер. језику
		Православни	Римо-католици	Муслимани	Срба или Хрвата
Крушевице, општина	1.084	1.076	6	2	1.084
Крушевице, Горње	845	*	*	*	*
Суторина општина	1.007	993	11	2	1.006
Свега	2.091	2.069	17	4	2.090
Други југословенски попис 1931: Општина Приморје					
Општина Приморје	Број кућа	Број домаћинства	Присутно становништво		
			мушко	женско	укупно
Крушевице	*	*	*	*	1.067
Крушевице Горње	*	*	*	*	832
Суторина	*	*	*	*	986
Свега Приморје	417	401	934	1.119	2.053

Извори: Дефинитивни резултати пописа 1921, стр. 190, 191; Дефинитивни резултати пописа 1931, књига I, стр. 121.

Крушевице су у овом попису обухваћене као једна (од укупно 28) *општина* у саставу *котара* Требиње, *округ* Мостарски, *покрајина* Босна и Херцеговина. Главни резултати пописа за *општину Крушевице* (овдје су приказани и за општину Суторина, које ће касније заједно чинити једну општину Приморје), виде се у Таблици 2.

За разлику од свих ранијих аустроугарских пописа, који су биљежили континуирано повећавање, овдје пада у очи да је укупан број становника у *општини Крушевице* (нијесу објављени подаци за насеља у оквиру општине) на попису 1921. године за око 12,5% мањи (укупно за 154 лица) него на претходном попису (1910).

То је била деценија ратова (два Балканска и Велики рат), вријеме изгинућа и расељавања, ратовања у којим су Крушевичани

масовно учествовали, првенствено као добровољци¹⁰ – њих укупно 56 као најхрабрији међу храбрима на страни Србије и Црне Горе, али најжалост и као војни обвезници на страни Аустроугарске као њени тадашњи држављани. Многи су изгинули на фронту, неки су заточени као таоци и уморени у аустријским казаматима, страдало је много цивилног становништва од болести које су харале у том рату, многи су поново емигрирали у Америку и Русију. Након рата, знатан број добровољаца са својим породицама се иселио на пољопривредна имања која им је нова држава (Краљевина СХС) додијелила у Банату, Бачкој, Славонији, Косову, Метохији и Македонији.

Нема сасвим прецизних података о томе гдје је „нестало“ 154 лица (само за Крушевице Горње око 125 лица) у једној деценији између два пописа, како је дошло до оволиког смањивања бројног стања становништва, имајући у виду природно висок наталитет у овим крајевима, чак и у условима ратова, глади и немаштине. Према неким изворима, у Великом рату је погинуло-нестало укупно 24 војника из Крушевица, од тога 12 добровољаца у јединицама српске или црногорске војске, а у аустроугарској војсци 12 присилно мобилисаних војника.

Мирнодопска судбина добровољаца је била различита; 25 их је добило земљу или државне обвезнице и са породицама напустило завичај, шест се вратило у Америку, тројица су ступила у државну службу, за 10 нема података гдје су се настанили, а само осам се вратило у Крушевице.¹¹

У овом попису 1921. године, у погледу *вјероисповијести*, према пописним обрасцима становништво се могло изјаснити нешто другачије него у аустроугарским пописима, и то као: *православни, римо-католици, грко-католици, евангелисти, муслимани, израелићани*, односно неке друге или без конфесије.

10 У монографији *Бајкове Крушевице* (1997), на основу необјављеног рукописа Николе Ћировића (*Биљешке из прошлости Крушевица*), навео сам податке о 32 (тридесет два) солунска добровољца. У неким каснијим публикацијама (Ј. Влаховић, 2004; Б. Радовић, 2008; М. Гулић, 2015) у списку добровољаца из херцеговске општине на страни Антанте, наведена су имена 54 (педесет четири) добровољаца из Крушевица (са доњим селима, Бјелићи, Петијевићи и Сврчуге), при чему аутори наглашавају да је то „једно од насеља са највећим бројем добровољаца“.

11 Божо П. Радовић, *Хроника села Крушевице*, Београд 2008, стр. 610.

По матерњем језику, опције су биле много шире, поред „језика Срба или Хрвата“, било је још 15 матерњих језика (Словенаца, Чехословака, Русина-Малоруса, Пољака, Руса, Мађара, Немаца, Арнауца, Турака, Румуна-Цинцара, Талијана, Француза, Енглеза и осталих). Како се види, у обје ове општине свима је био исти матерњи језик (само је у Суторини евидентиран један по језику Словенац).

У попису 1921. године није било посебног испитивања народности становништва. Дакле, народност се могла утврдити само посредно, преко података о матерњем језику и вјероисповијести (питање о народности није било у пописници).

3.2. Редовни попис становништва, други по реду, у југословенској краљевини, (од 1929. под именом *Краљевина Југославија*), извршен је априла 1931. године. Овим пописом су обухваћена и пољопривредна газдинства и сва стока (за разлику од пописа 1921. који је обухватао само становништво и стоку).

Између пописа 1921. и пописа 1931. године у држави су извршене велике административне и територијалне промјене. Нестало је ранијих седам покрајина, а образовано је девет бановина и Управа града Београда. Уставом из 1921, Уредбом о подели земље на области из 1922. и Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја из 1929. године, учињене су крупне промјене у управној организацији државне територије. Умјесто седам покрајина, управа у Краљевини се врши по *областима*, окрузима, срезовима и општинама. Једна од 33 области је била Зетска, са сједиштем на Цетињу, коју су сачињавали *окрузи*: барски, цетињски, никшићки, андријевачки, колашински, берански и метохијски, са *котаром* бококоторским. Дакле, Зетској области нијесу припадале територије *бјелопољског и пљеваљског округа* (били у саставу *Ужичке области*), као ни територија општине Приморје (Крушевице и Суторина, тада у саставу *Мостарске области*).

Октобра 1929. године (Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја), држава је, умјесто на 33 области, подијељена на *девет бановина*.

Крушевице су у попису 1931. године, у новој управно-административној организацији државне територије Краљевине Југославије, обухваћене у саставу новоформиране *Општине Приморје*, као једна од укупно 8 (осам) општина у саставу *Среза Требиње*,

Округ Мостарски, Бановине Зетске¹² која је била подијељена на 32 среза.¹³

Коначни резултати овог пописа (види Таб. 2) објављени су шест година након његовог спровођења.¹⁴ Попис становништва 1931. године формално је предвиђао уписивање *народности*, али није могао пружити праву слику о народносној структури, јер су све југословенске народности морале бити исказане као једна цијелина, односно као једина народност „југословенска“ (по концепту „интегралног југословенства“ СХС). Зато су само подаци о нејугословенским (мањинским) народностима прецизно исказане.

4. Пописи у поратној југословенској држави (ФНРЈ, СФРЈ, СРЈ)

4.1. Први поратни попис становништва, од марта 1948. године, извршен је као тзв. кратки попис, са задатком да пружи основне податке о броју и саставу становништва ФНРЈ, односно да прикаже промјене настале у протеклих 17 година (од пописа 1931), нарочито под утицајем Другог свјетског рата и народне револуције (1941–1945), односно на почетку извршења *Прве петолетке* (Првог петогодишњег плана развита народне привреде).

Ово је био први попис становништва у којем су Бајкове Крушевице пописане ван територијалног административно-управног састава БиХ, односно први пут у саставу Црне Горе. Али не као посебна општина, него у саставу једног тзв. мјесног народног одбора (МНО Метериз), заједно са насељем Мокрине. Дакле, никада раније ова два сусједна насеља нијесу пописана у истом

12 *Зетска бановина* је, за разлику од некадашње *Зетске области*, обухватала много већу територију и дјелове више ранијих покрајина и области – читаву Црну Гору (Зетску област по Уставу из 1921), јужне дјелове Далмације, југоисточне дјелове Босне и Херцеговине и западне дјелове Јужне Србије. У односу на површину данашње Републике Црне Горе, Зетска бановина је обухватала за око 2,3 пута већу територију.

13 Од 32 среза Зетске бановине, према данашњим државним и административним границама, било их је на територији четири државе: Црне Горе 12, Србије 13 (од тога на КиМ 6), БиХ 6 и Хрватске 1 срез. По површини је била једна од већих (30.997 км²) а по броју становника међу најмањим бановинама (925.516), те је по густини насељености била убједљиво најслабије насељена (29,9 становника на 1 км²).

14 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, КЈ, Општа државна статистика, Државна штампарија, Београд 1937.

пописном кругу, јер их је током историје раздвајала међудржавна, обласна, бановинска, окружна, среска и општинска, па и катастарска граница која до наших дана није измијењена.

Резултати пописа су по већини обиљежја објављени за тадашње срезове и мјесне народне одборе, али не и за насеља у њиховом саставу. У саставу Херцегновског среза¹⁵, на простору МНО Метериз, у 8 насеља (види Таб. 3), пописано је укупно 1.272 лица. Ако се наведена насеља разврстају као у некадашњој Општини Крушевице (Горње и Доње) видимо да је 1948. године у тим насељима било 867 становника, а у данашњем насељу Крушевице је пописан 661 становник (у насељу Мокрине 611).

Таб. 3. Први поратни попис 1948: МНО Метериз

	МНО насеље	Број становника	Структура	Број домаћинства
	Метериз	1.272	100,0	276
1	Бијелићи	63		16
2	Врбањ	117		24
3	Горње Мокрине	291	22,9	70
4	Доње Мокрине	114	8,9	26
5	Крушевице	350		75
6	Петивијевићи	58		11
7	Сврчуге	85		18
8	Ситница	194		36
	Горње Крушевице (2+5+8)	661	52,0	135
	Доње Крушевице (1+6+7)	206	16,2	45

Извор: Коначни резултати пописа становништва 1948, Књига I, стр. 393.

Према попису 1931. године, у оквиру података за општинску Приморје, у Крушевицама (заједно Горње и Доње) пописано је

¹⁵ Херцегновски срез у вријеме пописа 1948. године чинило је десет мјесних народних одбора: Бијела, Зеленика, Игало, Лушница, Метериз, Морињ, Поди, Рисан, Херцег-Нови и Црквике.

1.084 становника. Из ранијих аустроугарских пописа знамо да је у Горњим Крушевицама било нешто преко 78% укупног становништва (са тенденцијом раста удјела) цијеле ове пописне општине. По том кључу, могли би процијенити да је 1931. године у Крушевицама Горњим било најмање 832 становника.

Како видимо, број становника Бајкових Крушевица (Горњих) по резултатима пописа 1948. године (661) био је за око 20% мањи него прије 17 година (832) на попису 1931. године, дакле мање око 170 лица.

Три су основна разлога великог смањења броја становника у Крушевицама: прво, директно изгинуће становништва у народнослободилачком рату и револуцији 1941–1945 године; као борци у ратним партизанским јединицама НОВ и ПОЈ широм земље погинуло је 22 (двадесет двоје) Крушевичана; од окупаторског италијанског авио-бомбардовања страдало је 5 цивилних лица; 3 лица су изгубила живот као идеолошки противници партизанског покрета; рат је дакле однио укупно 30 (тридесет) Крушевичана¹⁶; друго, индиректне посљедице рата, то је била велика епидемија болести 1945. године, када је у овом селу за неколико мјесеци (од марта 1945. до јануара 1946) умрло 23 (двадесет троје) дјеце и омладине; треће, послеријатна прилично масовна сеоба крушевичких породица као аграрних колониста у Војводину, када су одсељене 22 (двадесет двије) породице са укупно око 100 (сто тину) чланова, највише током 1946. године.¹⁷

Тако је по ова три неприродна основа смањивања становништва (губитак у рату, масовно умирање дјеце и колонизација у Војводину), број становника Крушевица на попису 1948. у односу на 1931. био мањи за око 150 душа.

Попис 1948. године је, поред осталог, занимљив по томе што је у обрасцу пописнице било и питање *народност*. Али, треба истаћи да је у пописници, у упутству за давање одговора, стајало врло сугестивно објашњење: „Свако лице уписаће које је народности нпр. Србин, Хрват, Словенац, Македонац, Црногорац, Мађар,

16 Списак погинулих бораца и жртава рата објављен је у књизи *Бајкове Крушевице*, 1997.

17 Списак крушевичких породица које су добиле колонизацију у Фекетићу, објављен у књизи Б. Радовића *Хроника села Крушевице*, 2008.

Шинтар, Румун итд. Муслимани ће ставити Србин-муслиман, Хрват-муслиман, неопредељен-муслиман.“ То је била велика промјена у прикупљању података о народности у односу на раније аустроугарске, као и међуратне југословенске пописе.

Резултати пописа по националним обиљежјима објављени су за срезове и мјесне народне одборе (након шест година, тек 1954), али не и за насеља у њиховом саставу. О исказивању народности ипак говоре сами резултати пописа, када је у грбу ФНРЈ још било само пет буктиња (шеста буктиња је додата послје Устава СФРЈ из 1963).

У срезу Херцегновском, од укупно 15.923 пописаних становника 1948. године, као Срби се изјаснило њих 2.961 или 19,4%, као Хрвати 1.336 или 8,4% а као Црногорци 71,1%.

Резултати пописа за МНО Метериз (збирно: Крушевице и Мокрине) још су необичнији. Ако је вјеровати овим пописним резултатима (а нема других јавно доступних)¹⁸, од укупно 1.272 пописаних становника овог МНО, као Срби се изјаснило њих свега 6 (шест) а сви остали као Црногорци!

У овом попису становништва, такође је карактеристично, није било питања која се односе на *матерњи језик* и *вјероисповијест* (или однос према вјери, како је стајало у неким каснијим пописима).

4.2. Други поратни попис у ФНР Југославији, од 31. марта 1953. године, спроведен је свега пет година послје претходног пописа (1948), са циљем да се политички афирмишу промјене настале у тих пет година званично окарактерисаног „снажног друштвено-економског развитка Југославије.“

У оквиру припрема за овај попис, крајем 1952. године извршен је посебан *попис насеља*, што је послужило за одређивање пописних кругова. Сређивање пописне грађе и резултата пописа вршено је према политичко-територијалној и управној подјели која је била на снази у вријеме пописа.

Крушевице су 1953. године пописане у оквиру *Среза Бококторског*,¹⁹ Општине Херцегновске, као *насеље* са шест дјелова

18 Извор: *Коначни резултати пописа становништва 1948*, Књига IX, стр. 452.

19 *Бококторски срез* у вријеме пописа 1953. године чинило је шест општина:

насеља. Ово је била и дотад најпотпунија статистичка топонимска идентификација насеља на простору Крушевица, јер су практично и „куће на осами“ груписане као одвојени дјелови насеља (Бјелотина, Испод села, Рупе). Основни подаци за насеља су објављени у посебној публикацији тек 1959. године.²⁰

Таб. 4. Други поратни попис 1953: Општина Херцегнови, Насеље Крушевице

Општина/насеље/ дио насеља	Број домаћинстава	Број становника
Херцеговска	3.816	13.384
Крушевице	137	672
Бјелотина	8	38
Испод села	10	39
Крушевице	59	271
Рупе	6	36
Ситница	22	115
Врбањ	32	173

Извор: *Попис становништва 1953*, књига XIII, стр. 381.

Приличан број настањених крушевичких „кућа на осами“ тада се налазио изван три већа насеља груписаних кућа (Село, Врбањ и Ситница), као разасуте на прилично широком простору у данас већином ненасељеним, али топонимски препознатљивим локацијама: Корита, Расовац, Диздарев до, Дреновац, Церова глава, Заова рупа, Дуги до, Љескове улице, Јавор, Каћуница, Микотин бријег, Близна, Подуге, Крушка, Лупоглав и друга.

Према броју становника 1953. године, у Херцеговској општини, од укупно 29 насеља, већа од Бајкових Крушевица била су само три приморска насеља: Бијела (1.122), Кумбор (767) и Зеленика (809); приближно исти број становника имала су два насеља: Ђеновићи (689) и Луштица (681); сва остала насеља имала су мање становника (нпр. Игало је тада имало свега 455 становника). Тада су Бајкове Крушевице чиниле нешто преко 5% укупног становништва општине Херцеговске.

Будванска, Грбаљска, Херцеговска, Которска, Рисанска и Тиватска.

²⁰ *Попис становништва 1953*, Књига XIII, *Становништво и домаћинства*, подаци за насеља, ФНРЈ, СЗС, Београд 1959.

4.3. Демографске промјене у Крушевицама од 1961. до 2011. Најважнија обиљежја становништва према пописним документима (формулације и објашњења питања у пописницама), нијесу се битније мијењала у новијим пописима од 1961. па до последњег обављеног 2011. године.

Таб. 5. Послијератно кретање становништва, 1948 – 2011

	Херцег-Нови			Крушевице		
	Број стан.	Индекс 1948=100	Индекс 1961=100	Број стан.	Индекс 1948=100	Индекс 1961=100
1948	12.482	100		661	100	
%	100	-	-	5,3	-	-
1953	13.759	110		672	102	
%	100	-	-	4,9	-	-
1961	15.157	121	100	746	113	100
%	100	-	-	4,9	-	-
1971	18.368	147	121	612	92	82
%	100	-	-	3,3	-	-
1981	23.258	186	153	487	74	65
%	100	-	-	2,1	-	-
1991	27.593	221	182	317	48	42
%	100	-	-	1,1	-	-
2003	33.034	265	218	178	27	24
%	100	-	-	0,5	-	-
2011	30.864	247	204	240	36	32
%	100	-	-	0,8	-	-

Извор: Завод за статистику РЦГ, *Упоредни преглед броја становника по пописима од 1948. до 2003*, Подгорица, 2005; Попис 2011. (обрада аутора)

Главна карактеристика демографских кретања на овом простору, поред (не)очекиваних статистичких промјена националности становништва, јесте процес демографског пражњења. Након „присаједињења“ општине Приморске (Крушевице и Суторина), број становника општине Ерцегновске је увећан за више од четвртину (око 26%).

Демографска кретања ишла су силазном путањом (осим поратног повећања до 1961), тако да је у 2011. години број

становника у Крушевицама пао на 36% послјератног броја, односно испод једне трећине некадашњег максимума по попису из 1961. године.

Шездесетих и седамдесетих година, настаје процес нагле миграције млађег радно способног становништва из села и пољопривреде у туризам, угоститељство, трговину и индустрију, запошљавање у неколико локалних врло јаких и просперитетних предузећа на територији општине Х. Нови (ХТО „Бока“, ТРО „Мјешовито“, ГРО „Првоборац“, ПКБ „Херцег-Нови“, Бродоградилиште „Бијела“, Институт „Игало“ и друга), али и одлазак на (сматрало се привремено) рад у иностранство, као и масовни одлазак омладине на школовање далеко од завичаја.

То је значило и њихово масовно пресељавање из села у Приморје и околне градове, гдје су у својим радним колективима (друштвеним предузећима) добијали станове или повољне кредите и уз јаку подршку своје, тада још увијек врло виталне, завичајне пољопривредне базе, изградили своје породичне куће.²¹

Према последњем попису (2011), након шест деценија од првог поратног пописа, у овом селу је живјело 240 становника, што чини свега 0,8% (умјесто некадашњих 5,3%) становништва херцеговске општине, који су настањени на 28% њене територије. Дакле, док је становништво Крушевица (као и свих осталих припланинских села) десетковано или смањено на трећину некадашњег броја, истовремено је становништво цијеле херцеговске општине (природним прираштајем и имиграцијом са других простора) повећено за око 2,5 пута.

21 Према једном поименичном списку из 1990. године (сачинио Раде Б. Милановић, дугогодишњи предсједник Мјесне заједнице Крушевице), само на територији општине Херцег Нови је било 255 (двјесто педесет пет) Крушевичана који су стално настањени ван Крушевица, и живе у свом стану или породичној кући, од Игала до Каменара (Списак је објављен у књизи *Бајкове Крушевице*, 1997).

5. Периодизација демографије Бајкових Крушевица од првог (1879) до последњег пописа (2011)

Бројност становништва Бајкових Крушевица у последњих тринаест деценија, посматрана преко резултата четрнаест пописа, показује необична кретања, са периодима успона и падова. Велики демографски падови били су везани за периоде великих ратова, а успони за послеријатна времена. Овдје се задржавамо на сводном сагледавању кретања становништва у означеном периоду, само за *Горње Крушевице*, с обзиром на то да (након пописа 1948. и 1953) нема објављених статистичких података за доња села (Бјелићи, Петијевићи и Сврчуге) која су раније пописима обухвата на у оквиру *Општине Крушевице*.

Таб. 6. Становништво Бајкових Крушевица по свим пописима од 1879. до 2011

Попис	Година	Крушевице општина	Крушевице Горње	Индекси		
				Базни	Ланч.	1910.
1	1879	1.039	784	100	100	81
2	1885	1.116	848	108	108	87
3	1895	1.168	906	116	107	93
4	1910	1.238	969	124	107	100
5	1921	1.084	845	108	87	87
6	1931	1.067	832	106	98	86
7	1948	806	661	84	79	68
8	1953	866	672	86	102	69
9	1961	-	746	95	111	77
10	1971	-	612	78	82	63
11	1981	-	487	62	79	50
12	1991	-	317	40	65	33
13	2003	-	178	23	56	18
14	2011	-	240	31	135	25

Извор: Милановић, М: *Становништво Бајкових Крушевица*, 35.

Пажљивијим прегледом крушевичких демографских података, од првог модерног пописа 1879. до последњег 2011. године (Таблица 6), уочава се неколико карактеристичних развојних фаза. Те етапне разлике су доминантно одређивале опште околности ослободилачких устанака и свјетских ратова, послијератне краткорочне демографске експанзије, када се гинуло и трпјело, рађало и умирало и у вријеме мира и у вријеме рата:

5.1. Период демографског раста послије Херцеговачког устанка (иако нема поузданих података о броју становника прије тог масовног народног покрета); тај период је трајао тридесетак година, у коме је број становника континуирано повећаван за око 7% у свим међупописним периодима, тако да је на његовом крају (1910) забиљежен (*горњо*)крушевички демографски зенит (969 становника), односно 24% више чељади него на попису 1879. године;

5.2. Велико опадање броја становника у другој деценији XX вијека; то је деценија ратова (два Балканска и Велики рат), доба изгинућа и расељавања, у којим су Крушевичани масовно учествовали као добровољци на страни Србије и Црне Горе, али и као војни обвезници држављани Аустроугарске. Многи су изгинули на фронту (погинуло је 24 војника – 12 добровољаца и 12 у аустроугарској војсци), неки су као таоци уморени у аустријским казаматима, страдало је много цивилног становништва, неки су поново емигрирали у Америку и Русију. Након рата, највећи број (25) преживјелих добровољаца са својим породицама се иселио „у равне земље“, на пољопривредна имања која им је нова држава (Краљевина СХС) додијелила у Банату, Бачкој, Славонији, Косову, Метохији и Македонији. У тој деценији Крушевице су изгубиле око 125 становника, јер је непосредно након Великог рата (попис 1921), било 845 становника или 13% мање него на претходном попису десет година раније (1910);

5.3. Период демографске стагнације у Краљевини Југославији (1921–1941): судећи само према резултатима пописа 1931. године, у тој првој послијератној деценији број становника се није битније промијенио у односу на претходни попис (чак, опао је за око 2%), а пошто није обављен редовни попис који је требало да се одржи 1941. године, нема поузданих података о становништву у последњој деценији живота у Краљевини;

5.4. Фаза новог великог смањивања броја становника која је услиједила *током Другог свјетског рата и у првим годинама мира (1941–1948)*. У том периоду главне демографске губитке чине три групе: (а) погинули борци и цивилне жртве рата (укупно 30 лица), (б) масовно умирање дјеце 1945. године (укупно 23), и (в) исељавање колониистичких породица у Војводину (22 породице са око 100 чланова).

5.5. Наступио је краћи демографски успон до 1961. године, када је пописом регистрован највећи број становника у поратном периоду (746), или за 13% више него прије 13 година (1948); ради се о високим послеријатним стопама наталитета, које демографска теорија познаје као феномен „беби-бум“ генерација; на основу кретања броја живорођених, том генерацијом се могу сматрати сви они рођени од 1946. до 1952. године када је, према подацима у *Домовнику*²², у Крушевицама рођено 139 дјеце, или 20 (двадесеторо) годишње;

5.6. Послије краћег демографског успона, наступио је дуготрајући период континуиране демографске регресије послије 1961, када се у сваком наредном међупописном периоду биљежи *убрзано опадања* броја становника, по негативној динамици (минус) 18%, 21%, 35%, 44%; тако је број становника 2003. године (178) спао на ниво мањи од једне четвртине послеријатног максимума (1961), односно на мање од једне петине некадашњег статистичког демографског зенита (1910); ради се о интензивном механичком одливу становништва, масовном одласку младих генерација на школовање у великим градовима (претежно ван Црне Горе) и тражење посла у ванпољопривредним дјелатностима у ширем окружењу и у иностранству.

5.7. Коначно, поново се јављају знаци извјесне демографске ревитализације; након полувјековног негативног тренда, јер је у последњем међупописном периоду дошло до *изненађујућег обрта*; према резултатима пописа 2011. године, у овом селу живи 240 становника, или чак 35% више него на претходном попису осам година раније (2003), иако указујемо на недовољну

22 *Домовник по домаћинствима Крушевица 1948 – 1952*, устројио и водио Божо Р. Радовић, матичар МНО Метериз (сачуван рукопис, препис објављен 2016).

поузданост података о таквом порасту броја сеоских становника.

При овако сагледаној дугорочној демографској периодизацији, једна упечатљива чињеница објашњава извјесну демографску одрживост Бајкових Крушевица. И поред дуготрајућег тренда демографске регресије, основна школа у овом селу ипак није престајала да ради. За разлику од ситуације у широј околини када ниједна сеоска школа од Х. Новог до Требиња и до Грахова већ годинама не ради, основна школа у Крушевицама и 2022. године иако са малим бројем ученика и даље је отворена.

Слично судбини већине села у нашим крајевима, и Бајкове Крушевице, иако се простиру у егзотичном пригорју надомак просперитетног Приморја, са изграђеном солидном саобраћајном и другом комуналном инфраструктуром (нови магистрални пут, асфалтирани локални путеви, редовне аутобуске линије, продавница, развој угоститељско-туристичких услуга на Врбању), карактерише процес интензивне депопулације, јер данас ово село има (или је само статистички пописано) тек једну петину некадашњег броја становника.

Масовна миграција становништва из сеоских средина је поодавно започела (из Крушевица свакако и прије електрификације села 1968. године) и већ деценијама траје. Зауостављање пада и изненађујући обрт демографског тренда је свакако знак да *Крушевице нијесу нестајуће село*, још има младих виталних домаћинстава, има младих жена које могу и хоће да рађају, има довољно ћака да и школа непрекидно ради. Може се, у развојном смислу, сматрати социо-демографски *одрживим селом*, иако је тешко поуздано утврдити које је село данас уопште одрживо. Термин одрживост, разумије се, не треба схватати у изворном еколошком, него првенствено у социо-економском и демографском смислу: одржив је само онај развој који обезбјеђује да се одржи живот људи на неком простору.

6. Пописи као извори података о језику, вјери и народности

Пописи становништва су врло озбиљни друштвени подухвати, припремају се дуго и пажљиво. Садржаји пописница

и формулисање питања у њима (а нарочито упутства за уписивање података) могу се сматрати официјелним изразом преовлађујућих ставова одређеног друштва или државе о појединим често и контроверзним питањима. То се превасходно односи на језик и писмо, вјероисповијест и народност популације која се тако пописује.

6.1. Вјероисповијест становништва. Како се види из званичних резултата аустроугарских пописа становништва (од 1879. до 1910), као и према пописима након јужнословенског државног уједињења, у Крушевицама су живјели готово искључиво православни хришћани (Таблица 7).

У првом аустроугарском попису 1879. године, када је за свако лице уписивана и вјероисповијест (од могућих: мухамеданци, грко-источњаци, римо-католици, израилћани, остали), сви становници *Општине Крушевице*, по вјероисповијести су пописани као припадници *грко-источњачке вјере*. У другом и трећем попису (од нешто измијењених опција: мухамеданци, источно-православни, римо-католици, јевреји, остали), сви становници *Општине Крушевице* су уписани као припадници *источно-православне вјере*. У четвртном попису, у аустроугарској статистици се јавља појам *српско-православне вјере* (уз још пет вјера: муслимани, католици, јевреји, евангелисти и остали), за све становнике *Општине Крушевице* је уписано да су *српско-православне вјере*.

У Краљевини Југославији, на попису 1921. године, у погледу вјероисповијести, становништво се могло изјаснити нешто другачије него у аустроугарским пописима, и то као: православни, римо-католици, грко-католици, евангелисти, муслимани, израелићани, неке друге или без конфесије. Слично и на попису 1931. године, групације по вјероисповијести су биле следеће: православна, римокатоличка, евангелистичка, исламска, остале. (Наведено према: СЗС, Попис становништва 1948 године, Књига IX, Увод, стр.11).

Пописи становништва за *Општину Крушевице*, па и за *Општину Приморје*, регистровали су сасвим маргиналан број католика и муслимана, који су могли бити државни чиновници или жандарми на служби у овој општини, евентуално неки потомак старих окупатора, или можда заосталог „активног војништва“, а

можда „надничари“ или „кућна служинчад“ (како је тадашња статистика разврставала занимања).

Таб. 7. Вјероисповијест становништва прије Другог свјетског рата

	Укупно	Православни ¹⁾	Католици	Муслимани
1879				
Крушевице	1.039	1.039	-	-
1885				
Крушевице	1.116	1.110	5	1
1895				
Крушевице	1.168	1.168		
1910				
Крушевице	1.238	1.238		
1921				
Крушевице	1.084	1.076	6	2
Суторина	1.067	993	11	2
Ерцегнови ²⁾	8.254	6.679	1.520	42
1931				
Приморје ³⁾	2.053	2.014	32	7

¹⁾1879. грко-источњачке вјере; 1885. и 1895. источно-православни; 1910. српско-православни;

²⁾Ерцегнови, без Крушевица и Суторине;

³⁾Општина Приморје (Крушевице и Суторина).

Према резултатима последњег обављеног пописа 2011. године, од 240 пописаних становника Бајкових Крушевица, скоро сви (њих 238) су се по вјероисповијести изјаснило да су православни.

6.2. Језик и писмо. У аустроугарским пописима у БиХ (од 1879. до 1910), у прва три испитивала се само вјероисповијест становништва, а само у последњем (1910) поред тога још и *матерњи језик*. Питање је гласило: „Матерински језик: а) српско-хрватски, б) који други језик“. Притом је важило начело да се „материнским језиком сматра онај што га је дотични сам признао“ а за дјецу која још нијесу знала говорити „одређивао се матерински језик по жељи очевој“. Стога су резултати ових пописа, у службеним

издањима („Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини, од 22. априла 1895. године“, Земаљска штампарија, Сарајево, 1896), штампани двојезично, њемачки и српско-хрватски, и то латиницом и ћирилицом!

Занимљиво је да су за последњи аустроугарски попис у БиХ (1910), обрасци пописног „Кућног листа“ штампани у два писма, с тим што у *ћириличној* варијанти пише – према стању од 27. септембра 1910, а у *латиничној* варијанти – према стању од 10. октобра 1910; очигледно, ради се о временској разлици између старог-православног и новог-католичког календара. У службеном издању резултата овог пописа (издала Земаљска влада за БиХ, Сарајево, 1912), иако су заглавља табела штампана и *латиницом* и *ћирилицом*, текст је потпуно идентичан на оба писма, али је очигледно да је то само западна (хрватска) ијекавска варијанта једнога језика.

Пописима у Краљевини Југославији прикупљани су и подаци о матерњем језику; 1921. опције су биле врло широке, поред „језика Срба или Хрвата“, било је још 15 језика (Словенаца, Чехословака, Русина-Малоруса, Пољака, Руса, Мађара, Немаца, Арнаута, Турака, Румуна-Цинцара, Талијана, Француза, Енглеза и осталих). У Крушевицама је свима био исти матерњи језик „Срба или Хрвата“ (само је у Суторини евидентирано једно лице по језику Словенац). Податке о становништву по *матерњем језику*, из пописа у Краљевини Југославији 1931. године, објавио је 1945. године Државни статистички уред у својој интерној публикацији („Становништво предратне Југославије по вероисповести и матерњем језику, по попису од 1931. године“). У тој публикацији биле су следеће групе по *матерњем језику*: прва група – српски, хрватски, словеначки, македонски (као једна група); друга група – остали словенски језици; потом – мађарски, њемачки, арнаутски и остали.

Упоредо са „модерним“ промјенама националности становништва, „мијењао се“ и њихов *матерњи језик*. У попису становништва 1948. године није било питања која се односе на *матерњи језик* (као ни на *вјероисповијест*). У Крушевицама је тада доминантни или једини говорни језик могао бити *српски* или *српско-хрватски*. Према резултатима пописа 2011. године, од 240 пописаних становника, њих 176 је говорило *српски* (73%), 32 *црногорски* (13%) а 21 (9%) *српско-хрватски* (остали нијесу жељели да се изјасне).

6.3. Народност становништва. Православни хришћани, како у БиХ под аустроугарском окупацијом, тако и у Краљевини СХС и Краљевини Југославији до Другог свјетског рата, *по народности* су углавном били Срби. Тако су се изјашњавали и становници на подручју Крушевица.

У попису 1921. године није било посебног испитивања *народности* становништва. Дакле, народност се могла утврдити само посредно, преко података о матерњем језику и вјероисповијести (питање о народности није било у пописници). Попис 1931. године, формално је предвиђао уписивање народности, али није могао пружити праву слику о народносној структури, јер су све југословенске народности морале бити исказане као једна цјелина, односно као једина народност „југословенска“ (по концепту „интегралног југословенства“). Зато су само подаци о нејугословенским (практично мањинским) народностима прецизно исказане.

Пошто Други свјетски рат на нашим просторима није био само „народноослободилачки“ него је то истовремено била и социјална револуција, односно како је у владајућој партијској идеологији истицано, и борба за „национално и социјално ослобођење“, након његовог завршетка, дошло је до драстичне (идеолошко-политички инициране) промјене националности становништва, односно диференцирања једног народа на више нација.

То је било очигледно већ на првом „постреволуционарном“ попису 1948. године који је, поред осталог, занимљив по томе што је у обрасцу пописнице било и питање *народност*. Али, суштина је била, не у обрасцу пописнице, него у *Упутству за давање одговора*, са врло сугестивним објашњењем: „*Свако лице уписаће које је народности нпр. Србин, Хрват, Словенац, Македонац, Црногорац, Мађар, Шиптар, Румун итд. Муслимани ће ставити Србин-муслиман, Хрват-муслиман, неодређен-муслиман.*“

Ово је несумњиво била велика промјена у прикупљању података о народности и у односу на раније аустроугарске пописе, као и у односу на међуратне југословенске пописе становништва.

Тако је на првом послеријатном попису (1948) готово цјелокупно становништво двају села Крушевице и Мокрине (заједно

пописани као МНО Метериз) статистички евидентирано по народности као Црногорци (Таб. 8).

Међутим, треба указати на још неке врло битне особености везане за прикупљање и обраду података о народности по попису 1948. године. Поред врло сугестивног упутства у пописници за давање одговора о народности, одговори на ово питање су били подвргнути радикалној ревизији. Наиме, одговори који су давани често нијесу били предвиђени пописником, јер су означавали локалну или регионалну припадност (Бокељ, Далматинац, Босанац, Шумадинац...) или пак двојну народносну припадност (нпр. „Србин-Црногорац“, „Србин-Циганин“), или припадност широј југословенској заједници.

Досљедно упутству о ревизији, како се децидирано наводи у уводном дијелу књиге коначних резултата пописа 1948. године (који су објављени након шест година од пописа, тек 1954) „...сви Далматинци и Буњевци су стављени у групу Хрвати, сви Шумадинци су стављени у групу Срби, и т. сл. У случају одговора ‘Босанац’ ревизија се вршила према имену и таква лица су уношена било у Србе или Хрвате, било у неопредељене муслимане.“

Таб. 8. Промјене националности становништва послје НОР и револуције

	Укупно	Црногорци	Срби	Југословени
1948				
МНО Метериз	1.272	1.266	6	-
1971				
Крушевице	612	543 (89%)	42 (7%)	35
2011				
Крушевице	240	62 (26%)	151 (63%)	22 ^{*)}

^{*)} Не жели да се изјасни.

Извор: (<http://www.monstat.org/cg/page.php>)

Како наглашавају аутори Увода у документарној књизи „Коначни резултати пописа становништва“, који су иначе учествовали у спровођењу самог пописа и у обради података овог пописа, „лицима која су као одговор на ово питање ставила

„Србин-Црногорац“ или „Србин-Циганин“ као народност је узимана Црногорац односно Циганин, мада је у оба случаја та народност била наведена као друга по реду“.²³

Било би занимљиво знати како су се у овим околностима становници самих Бајкових Крушевица одређивали по народности на попису 1948. године. Данас је о томе тешко закључивати, јер немамо увид у пописни материјал, а првенствено стога што су резултати пописа „по народности“ објављени само за срезове и мјесне народне одборе, па тако нијесу ни за насеља у саставу МНО Метериз (Таб. 8).

Чини се да нема разлога сумњати у доследну примјену Упутства о ревизији резултата пописа 1948. године, независно од тога да ли су они који су се изјашњавали о својој народности (или они који су то уписивали) изјавили да су Бокељи, или су цртицу ставили испред или иза ријечи Србин.²⁴

Закључно разматрање

Детаљнија компаративна сагледавања дугорочних демографских промјена, у дугом периоду од 1879. до 2011, на бази досадашњих званичних пописа становништва Бајкових Крушевица, у контексту ширег територијално-политичког окружења, тичу се не само осцилација у бројности и социоекономској структури становништва, него и бројних културно-идентитетских обиљежја људи на овом простору која су везана за језик, писмо, вјеру и народност. Резултати четрнаест пописа становништва (четири аустроугарска, девет у југословенским државама, до последњег пописа обављеног у осамостаљеној Црној Гори), као и подаци о православној парохији и основној школи, показују необичну

23 Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948 године, Књига IX, Становништво по народности, СЗС, Београд 1954. (Увод, стр. IX–XIV).

24 Занимљиво да је у *Херцегновском срезу*, и у таквим политичко-системским и пописивачким околностима, у неким МНО било више уписаних Срба него Црногораца: у Бијелој 776:576; у Рисну 753:570. А сасвим супротно, у *Дурмиторском срезу* (као аутентичном простору Старе Херцеговине), Срба је уписано: у Жабљаку 2, у Шавнику 3, у Плужинама 3, итд. (Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948 године, Књига IX, стр. 452.)

развојну путању, са периодима демографских успона (у поратним временима мира) и падова (везаних за периоде великих ратова). Најдужи мирнодопски период социјалистичког развоја, нажалост, означава и период интензивне депопулације и демографског пражњења овог сеоског простора. Документи за припрему пописа као и пописни резултати, овдје су посматрани као релевантни извори и за сагледавање језичких, вјерских и народносних обиљежја становништва, не само на ужем простору него и у ширем окружењу, што намеће неколико констатација и закључака:

(1) Званични резултати аустроугарских пописа становништва (од 1879. до 1910), као и пописи након јужнословенског државног уједињења, показују да су у Крушевицама живјели готово искључиво православни хришћани. У првом аустроугарском попису (од шест могућих вјера), сви становници Крушевица су пописани као припадници *грко-источњачке* вјере; у другом и трећем су уписани као припадници *источно-православне* вјере а у четвртном попису је уписано да су *српско-православне* вјере. У Краљевини Југославији, 1921. и 1931. вјероисповијести су биле: православна, римокатоличка, евангелистичка, исламска, остале, за све становнике Крушевица је уписано да су православне вјере. Према резултатима последњег пописа 2011. године, од 240 пописаних становника Бајкових Крушевица, скоро сви (њих 238) су се по вјероисповијести изјаснили да су православни.

(2) У аустроугарским пописима у БиХ (од 1879. до 1910), опционо су се изјашњавали за матерњи језик (српско-хрватски, или који други), при чему је важило начело да се „материнским језиком сматра онај што га је дотични сам признао“ а за дјецу по жељи очевој; пописни лист као и резултати пописа штампани су двојезично, њемачки и српско-хрватски, и то *латиницом* и *ћирилицом*. Пописима у Краљевини Југославији (1921. и 1931) прикупљани су подаци о *матерњем језику*: поред „*језика Срба или Хрвата*“, било је још 15 језика других народа (као мањина). У првом социјалистичком попису 1948. године није било питања која се односе на *матерњи језик* (као ни на *вјероисповијест*). У Крушевицама је тада доминантни или једини говорни језик могао бити *српски* или *српско-хрватски*. Према резултатима пописа 2011. године, 73% становника је говорило *српски*, 13% *црногорски* а 9% *српско-хрватски*.

(3) Православни хришћани, како у БиХ под аустроугарском окупацијом, тако и у Краљевини СХС и Краљевини Југославији до Другог свјетског рата, *по народности* су углавном били Срби. Тако су се изјашњавали и становници на подручју Крушевица. У попису 1921. није било посебног испитивања *народности* становништва, па се народност могла утврдити посредно, преко података о матерњем језику и вјероисповијести. Попис 1931. формално је предвиђао уписивање народности, али није пружао праву слику о народносној структури, јер су све три главне југословенске народности (с-х-с) исказане као једна цјелина, „југословенска“ народност, али су само подаци о нејугословенским (мањинским) народностима прецизно исказане. Након Другог свјетског рата, који је према (ком)партијској праксеолошкој идеологији био и револуција за „национално и социјално ослобођење“, дошло је до драстичне промјене националности становништва, диференцирањем једног народа на више нација. На првом „постреволуционарном“ попису 1948. у обрасцу пописнице било је и питање народност, али је у поменитом *Упутству* за давање одговора било врло сугестивно објашњење о народности. Овдје треба нагласити да су одговори на ово питање били подвргнути радикалној ревизији, тако су: „*сви Далматинци и Буњевци стављени у групу Хрвати, сви Шумадинци су стављени у групу Срби, и т. сл. У случају одговора ‘Босанац’ таква лица су уношена било у Србе или Хрвате, било у неопредељене муслимане*“; „лицима која су као одговор на ово питање ставила „Србин-Црногорац“ или „Србин-Циганин“ као народност је узимана Црногорац односно Циганин“. У таквим околностима, на том попису (1948) готово цјелокупно становништво двају села Крушевице и Мокрине (заједно као МНО Метериз) статистички је евидентирано по народности као Црногорци.

(4) Статистичке (али не и фактичке) промјене именовања националности и језика становништва, нијесу завршене пописом 1948. године. На свим наредним пописима дешава се обрнути процес, све више је оних који су се слободно изјашњавали као Срби. На последњем попису (2011), у Крушевицама је било релативно знатно више Срба (63%) него Црногораца (26%), што је готово обрнута пропорционалност у односу на „постреволуционарни“ попис 1948. године. Притом је врло индикативно да је релативно велики

број (око 10%) оних који нијесу жељели (или нијесу смјели?) да се изјасне о својој националној припадности. Упоредо са промјенама националности становништва, „мијењао се“ и њихов матерњи језик. Битна карактеристика локалних резултата пописне структуре становништва, није само реверзибилно кретање (настајање па нестајање) броја говорника једног или другог језика, односно изјашњавања о националности и вјероисповијести, него и релативно велики број оних који нијесу били довољно „охрабрени“ да се по тим питањима изјашњавају. То је вјероватно сликовит израз тзв. „идентитетских проблема“ које има сада осамостаљена Црна Гора, која прокламативно тежи да изгради грађанску државу, али као територију са једним (новим) државним језиком, једном или преовлађујућом нацијом и једном (државном) религијом.

Литература и извори

Милановић Милан Р., *Бајкове Крушевице: историјска и антропозеографска истраживања*, Одбор САНУ за проучавање села, Београд 1997.

Милановић Милан Р., *Демографске промјене и рурални развој једног региона у нашем приморју*, ЦАНУ, Гласник Одјељења друштвених наука, Бр. 20/2010, Подгорица.

Милановић Милан Р., *Један стари херцеговачко-бокељски погранични спор*, Друштво за архиве и повјесницу херцеговску, посебна издања, Хрцег-Нови 2014.

Милановић Милан Р., *Становништво Бајкових Крушевица 1879–2011, Домовник 1948–1952*. Друштво за архиве и повјесницу херцеговску, Посебна издања, Књига LV, стр. 170, Херцег Нови 2016.

Радановић Ратомир-Раде, *Мокрине код Херцег-Новог са Сврчугама,*

Бијелићима и Петијевићима, 1336–2000; Београд – Херцег-Нови 2002.

Радовић Божо Перов, *Хроника села Крушевице*, ауторско издање, Београд 2008.

Шематизам источноправославне Српске патријаршије, издање Св. Архијерејског синода, Сремски Карловци 1925.

Шематизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске, поводом 800 година од утемељења, Том 1, Мостар – Требиње 2021.

Štatistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, С. i kr. vladina tiskarna, Сарајево 1880.

Штатистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине, по попису народа од 1. маја 1885. године, Земалска штампарија, Сарајево 1886.

Главни резултати пописа

жителиства у Босни и Херцеговини, од 22. априла 1895. године, Земаљска штампариија, Сарајево 1896.

Резултати пописа жителиства у Босни и Херцеговини, од 27. септембра 1910, издала Земаљска влада за БиХ, Земаљска штампариија, Сарајево 1912.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године, Краљевина Југославија, Државна штампариија, Сарајево 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga I, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, KJ, Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd 1937.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, KJ, Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd 1938.

Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, Knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti, FNRJ, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1954.

Popis stanovništva 1953, Knjiga XIII, Stanovništvo i domaćinstva, podaci za naselja, FNRJ, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1959.

Попис становништва 1971, Национални састав становништва СФРЈ по насељима и општинама, Књиге 1, 2, 3, Београд 1994.

Popis stanovništva u Crnoj Gori 2011, Stanovništvo prema nacionalnoj odnosno etničkoj pripadnosti po naseljima, <http://www.monstat.org>.

Архив Херцег-Новог: Фонд МНО Метериз.

Написание рожденныхъ, храма Св. оца Николаја у Крушевицама (записи од 9. јан.1900. до 21. дец. 1912); (књига-обрасци за уписивање, штампани су црквено-словенском ћирилицом), Архива саборног парохијског храма у Крушевицама.

Матица рођених, Српске православне парохије Крушевичке, Протопрезвитерата Требињског, Епархије захумско-херцеговачке (записи од 14. јан. 1913. до 4. јан. 1935), издао: Штампарско-умјетнички и књиговезачки завод у Мостару (штампано ћирилицом, прије 1913. у Аустроугарској!)

Написание вѣнчанныхъ, храма Св. оца Николаја у Крушевицама (записи од 31. јан.1900. до 5. нов. 1912); (књига-обрасци за уписивање, штампани су црквено-словенском ћирилицом), Архива саборног парохијског храма у Крушевицама.

Матица вјенчаних, Српске православне парохије Крушевичке, Протопрезвитерата Требињског, Епархије захумско-херцеговачке (записи од 1. јан. 1913. до 17. феб. 1935); (штампано ћирилицом, у Аустроугарској)

Написание умершихъ, храма Св. оца Николаја у Крушевицама (записи од 12. феб. 1900. до 30. дец. 1912); (књига-обрасци за уписивање, штампани су црквено-словенском ћирилицом), Архива саборног парохијског храма у Крушевицама.

Summary

OLD CENSUSES AS SOURCE OF INSIGHT INTO LANGUAGE, RELIGION AND ETHNIC GROUP: BAJKOVE KRUŠEVICE

Milan R. MILANOVIĆ

Comparative analysis of the results of all former (fourteen) censuses in the area of north-western Boka, from Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina (1878) Yugoslavia both in Kingdom and Socialist State (1918 – 2002) until the latest census in Montenegro (2011) reveals the circumstances of the developing of the long-term general demographic trends, but also the continuity regarding the attitude of the population towards their language, religion and nationality. Demographic inclinations, and also data about Orthodox parish and folk school show wavering development, with periods of serious fall (in the period of World Wars), but also demographic revitalization in the peaceful times after the wars. The documents for the preparation of the census, and in particular the result of the census (in Austro-Hungary printed in Cyrillic alphabet) included socialist directions for their revision (observed through several analytic parts, table observation and conclusive consideration) offered for the theme of this paper very interesting and authentic data. The censuses considered relevant sources with the emphasis on observation of language,

religious and national characteristics of the population, in narrow determined area and also in wider surrounding. Statistic changes in declaring the nationality of the population were not the last by the first post-revolutionary census (1948) on contrary, the latest census (2011) showed completely reversible results. Generally, essentially it showed continuity and immutability of the main ethnic characteristics: Language - Serbian(Serbian –Croatian); alphabet – Cyrillic; religion – Serbian/Orthodox (Greek/eastern, eastern Orthodox); nationality (determined also by language).

Key words: census, language alphabet, religion, nationality, Austro-Hungary, Yugoslavia, Montenegro.